

Gazdasági tényezők, folyamatok és szereplők a térben

Korompai Attila

A gazdaság sajátos szerepet tölt be a társadalomban azáltal, hogy az adott történelmi időszak és az adott közösség tudásának, szellemi, kulturális, technikai jellemzőinek megfelelő érdekeket, képességeket és készségeket tükröző ésszerűség (racionalitás) alapján közvetíti és alakítja a társadalom különböző csoportjainak, szerveződéseinek egymáshoz és a természethez való viszonyát. A gazdasági racionalitás érvényesülése nem mindig jelenti annak tudatos megfogalmazását és alkalmazását. Mint minden társadalmi törvényszerűség, az ennek megfelelő törvények is statisztikai jelleggel érvényesülnek. Ez összefügg azzal is, hogy a gazdasági folyamatokat különböző elméleti rendszerek, értékek és érdekek alapján közelítik, és szerepet játszanak a folyamatokban az emberi léttel összefüggő pszichikai, érzelmi tényezők, valamint a rendelkezésre álló technika és a tudás is. Mindezek a tényezők együttesen sajátos időiséggel és tériséggel rendelkeznek, ezáltal mind az egyes tényezők, mind a hozzájuk kapcsolódó gazdasági jelenségek és folyamatok és az őket befolyásoló tényezők külön-külön és együttesen jelentős különbségeket mutatnak, időben és térben, történelmileg és térségenként változóak.

A gazdaság térbeli kapcsolatrendszerét által létrehozott gazdasági térnek a földrajzi térben történő megjelenése következőképp

- egyfelől időszakonként és területenként - a gazdasági folyamatok alakulásával összefüggésben - változó kapcsolatok, viszonyok kialakulásával jár,
- másfelől viszont a földrajzi térhez kötődő folyamatok, adottságok visszahatnak és alakítják a gazdaság és a gazdasági tér jellemzőit.

A gazdaság szerkezetében végbemenő változások egyben változásokat jelentenek a gazdasági térben, és ezek a földrajzi térben is megjelennek. Így pl. a Borsodi iparvidék Magyarországon, a Ruhr-vidék Németországban, Közép-Anglia Nagy Britanniában, a Nagy-Tavak vidéke az USA-ban az 1950-1960-as években még az adott országok, sőt az említett külföldiek a világgazdaság egészének is súlyponti térségei voltak a gazdaság akkori szerkezeti sajátosságai következtében. Az 1970-es éveket követően azonban ezek a térségek súlyos válságterületekké váltak, mivel a bányászat és azok a nehézipari ágazatok, melyek az említett területek gazdasági bázisát jelentették, különböző okok miatt elvesztették versenyképességüket a kibontakozó új gazdasági szerkezetben. Az ágazati és az ehhez kapcsolódó területi válság leküzdésének sikerességét alapvetően meghatározta az, hogy a térség választott új gazdasági szerkezete hogyan illeszkedik az adott új gazdasági tevékenység újonnan formálódó sajátos téri és területi szerkezetébe. A tanulmány ennek a kölcsönhatásnak az elméleti háttéréből emeli ki néhány alapvetőnek tekinthető, a fejlesztési döntések térszemléletével összefüggő közelítésmódot. Rávilágít az „egy-pont-gazdaság” és a „térbeli gazdaság” különbözőségének kritikus pontjaira, majd a területi gazdasági kapcsolatok, viszonyok alakulását befolyásoló kölcsönhatásrendszerek néhány gazdasági tényezőjét, összefüggését emeli ki, amelyek a területi egyenlőtlenségek befolyásolásához nyújthatnak támpontot.

Az „egy-pont gazdaság” és a „térbeli gazdaság” különbözősége

Egy-pont gazdaság

A pont a tér tagadása, tehát *ha a térrel összefüggő jellemzőktől és hatásoktól eltekintünk egy adott terület (a világ egésze, az Európai Unió, egy-egy ország vagy régió, esetleg település) gazdaságának vizsgálata során, akkor a vizsgált gazdaságot egyetlen pontban működő gazdaságként feltételezzük.* Az ilyen „egy-pont” gazdaságban:

- egyetlen, egységes piac létezik, ahol minden termelő és minden fogyasztó megjelenik, minden árunak egyetlen ára van;
- egységes a piac abban az értelemben, hogy:
 - bármely vásárló, bármelyik eladótól azonos árszínvonal mellett azonos eséllyel vásárolhat,
 - a gazdasági viszonyok ezen az egységes piacon keresztül realizálódnak, azaz a termelők között verseny van:
- az azonos termék termelőivel,
- a helyettesítő áruk termelőivel,
- egyéb áruk termelőivel;
- a gazdasági feltételek mindenki számára azonosak, ezért a termelők, az eladók és a vevők bizonyos gazdasági intézkedésekre, folyamatokra azonosan vagy közel azonosan reagálnak;
 - az áruk árát a társadalmilag szükséges ráfordítások (átlagos felszereltség, átlagos termelékenység stb.) határozzák meg;
 - a monopolizálható természeti adottságok, járadékok a természeti feltételek különbözőségeivel függenek össze, és adott (primer) ágazatokhoz kötődnek;
 - következésképp a gazdaságban fennállnak egyfajta egyensúlyi feltételei, ami a gazdaság összes résztvevője számára egyensúlyi helyzetet jelent;
 - a munkamegosztás is ezen az egységes piacon megy végbe
 - (-> specializálódás -> volumen növelés -> sorozatnagyság növelés -> termelési költségek csökkentése => nagyságrendi hozadékok, innovációk a jólét növelésének fő eszközei).

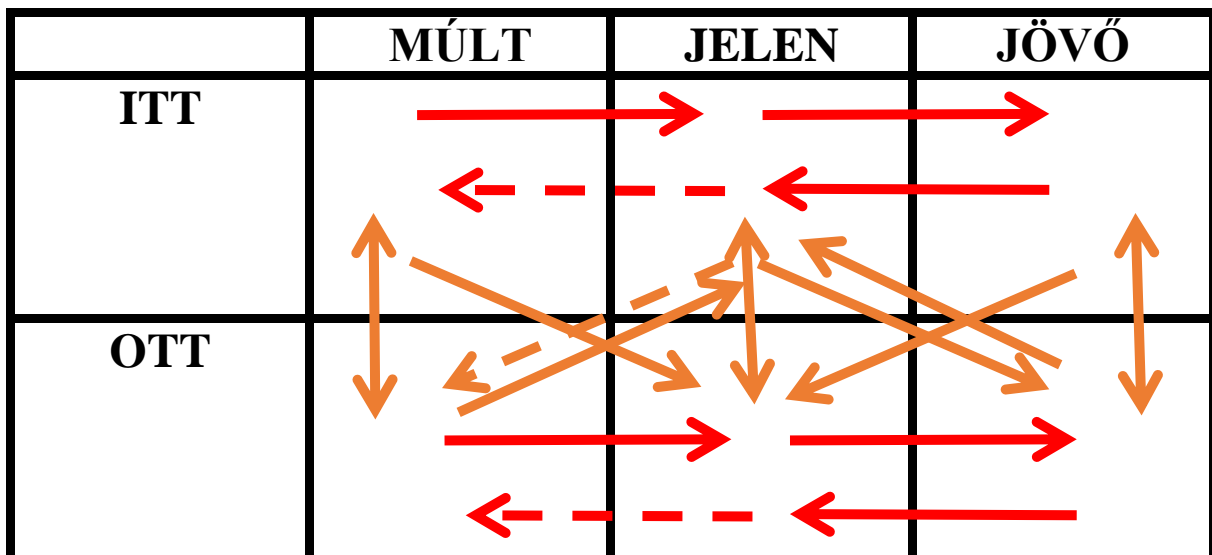
Térbeli gazdaság

A térbeli létezés következményeinek figyelembevétele sokkal bonyolultabb, ugyanakkor a valós helyzethez közelebb álló rendszer jellemzőinek felvázolását teszi szükségessé illetve lehetővé. *Ahhoz, hogy térbeli hatás vagy kölcsönhatás jöjjön létre, különböző, egymástól elkülönülő szereplőknek (aktorok) és az általuk betöltött, elfoglalt helyeknek, ezekhez a helyekhez kötött tényezőknek, valamint a szereplők és helyek közötti áramlásoknak kell működniük.* A szereplők lehetnek egyének és csoportjaik, különböző szervezetek, vállalatok és intézmények. A tényezők ezek sajátos struktúrái és jellemzői, mint társadalmi, gazdasági pszichikai stb. tényezők, valamint a természeti erőforrások, mint helyi adottságok. A hely fogalma filozófiai értelemben az itt és most létezés. Tehát a hely a szereplők és környezetük létezése által teremtett egységes térbeli és időbeli rendszer. Az egyes helyeken történik az áramlások generálása, létrehozása, kibocsátása és befogadása, érzékelése, feldolgozása az egyes aktorok által. Helyként egyaránt megjelölhető egy helyiség, egy épület, egy telek, egy telephely, egy település, kistérség, régió, ország vagy országcsoport. Az áramlások kapcsolják össze a különböző helyeken települt (lokalizált) aktorokat, tényezőket. Az áramlás lehet anyagáramlás, emberek mozgása, utazása, tőkemozgás vagy információáramlás. Az aktorok és a helyek hatást gyakorolnak egymásra az áramlásokon keresztül, ugyanakkor az áramlások is

befolyásolják az aktorokat és a helyeket. Ez jelenik meg a terjedési folyamatokban. *A hatások és kölcsönhatások által összekapcsolva a helyek különböző szintjei állapíthatók meg. Az adott hely, mint terület egység (település, régió, ország stb.) szintjén megvalósuló földrajzi szintézis eredményeként határolhatók le a területi rendszerek.*

Az egymáson kívül létező helyek vagy területi rendszerek egymáshoz való kapcsolata alapján határozzák meg azok helyzetét. *A helyzet* tehát a térben elkülönülő objektumok egymáshoz való viszonyát jelzi (lásd részletesebben Nemes Nagy 1998). A földrajzi térben a helyzettel lényegében azonos értelemben használják a fekvés fogalmát. Például Kőszeg az országhatár mentén fekvő (= határmenti helyzetű) város.

Tovább bonyolítja az előbbieken vázolt összefüggésrendszert, hogy *a térbeli viszonyok rendszere magába sűriti az időbeli változásokat* (a tér „megfagyott” idő). Ez egyaránt érvényes a természeti táj képére (pl. a Dalmát tengerpart erdőségeinek pusztulása), a társadalom által létrehozott objektumokra, a művi környezetre (pl. különféle építmények, települések) és a gazdasági tevékenységek eredményeire (pl. a nehézipar fejlesztésének prioritása a volt szocialista országokban). A korábbi kapcsolatokból eredő *tapasztalatok* és a jövőre vonatkozó *várakozások sajátos mentális (szellemi, tudati) tereket, térbeli viszonyokat* (pl. előítéletek, szokások) hoznak létre egy adott időpontban vagy időszakban adott földrajzi helyen. Ezek döntő hatást gyakorolnak az adott hely társadalmi, gazdasági jellemzőire. Ezt testesítik meg pl. az erdőirtások, bányagödrök, épületromok, műemlékek, a települések és térségek szerkezeti jellemzői vagy egy-egy ország úthálózata. Ózd például a kohászat és a bányászat virágkora idején nagy távolságokban is érvényesülő vonzerővel rendelkezett. Ennek hátterében a város dinamikus fejlődésével összefüggő tapasztalatok és annak fennmaradásához fűződő remények álltak. Ez a kép a város helyzetéről épp az ellenkezőjére fordult a kohászat és a bányászat leépülése (a gazdasági szerkezet és ezzel a gazdasági tér megváltozása) idején. A városnak az ekkor kialakult új imázsa mindmáig hátráltatja egy új gazdasági struktúra kialakítását és egy annak megfelelő térbe történő beillesztését.

1. ábra Kölcsönhatások térben és időben

Forrás: saját szerkesztés

Különböző helyeknek az áramlások és folyamatok révén történő tér- és időbeli összekapcsolódása jelenik meg a **terjedési folyamatokban**, melyek eredménye az adott jelenség **kiterjedésének** (mint állapotnak) a megváltozása a virtuális vagy a földrajzi térben. Klasszikus példája e jelenségnek a járványok terjedése. A földrajzi térben különböző helyeken megjelenő járványgócok a járvány terjedését (azaz saját terében való kiterjedésének növekedését) jelzik. A járvány léte, mértéke és kiterjedése egy adott helyen a korábbi események következménye, azok területi „lenyomata”. *A területi jelenségek megértése ezért nem nélkülözheti azok történelmi, történeti előzményeinek, és a velük kapcsolatos jövőbeli várakozásoknak, lehetőségeknek az ismeretét.*

A gazdaság térbeli szemlélettel való közelítése tekintettel van arra, hogy:

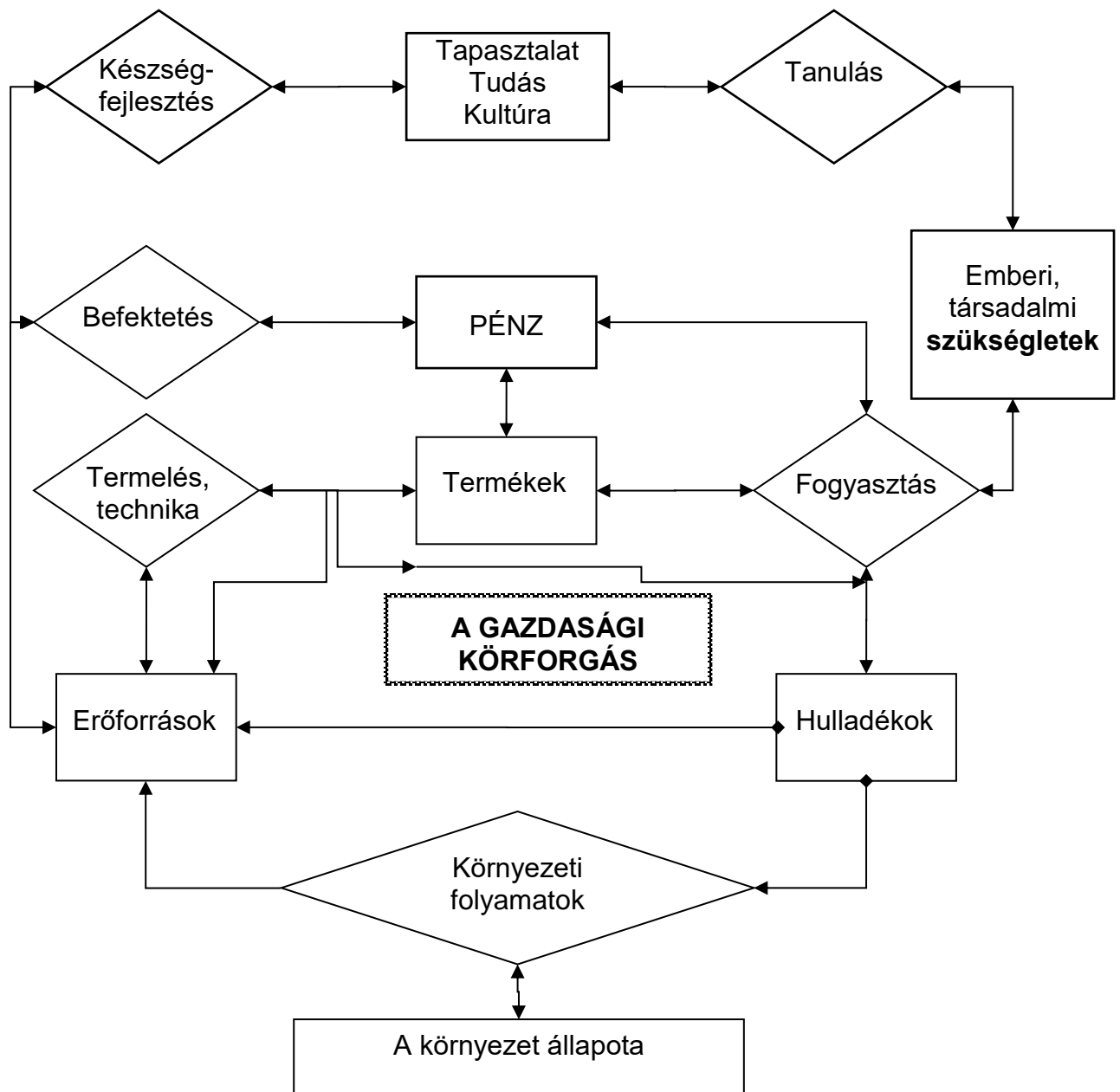
- a gazdaság a tér által megosztva (a) és összekötve (b) létezik, következésképp nincs egységes piac:
 - minden földrajzi pontnak önálló mozgástörvénye van, a kereslet és a kínálat egyedileg és differenciáltan kerül egyensúlyba;
 - a földrajzi pontok között ugyanakkor kölcsönhatás van, ami változó erősségű és minőségű – azaz a különböző földrajzi pontok folyamatai nem függetlenek egymástól;
 - azaz a tér akadály, de nem legyőzhetetlen a kereslet, a kínálat, az árak kiegyenlítődése, a tényezők áramlása tekintetében;
- nincs a Föld felszínén két teljesen azonos adottságokkal rendelkező pont. A különbségeket létrehozó főbb tényezők:
 - a természetföldrajzi adottságok, természeti erőforrások
 - a piacokhoz / nyersanyaglelőhelyekhez / központokhoz viszonyított távolság,
 - a kooperációs adottságok, lehetőségek
 - az elérhetőség, a tevékenységek egymás közelében való elhelyezkedéséből adódó úgynevezett agglomerációs előnyök és/vagy hátrányok,
 - a piacra való belépés korlátaival, a helyi adottságokkal összefüggő helyi monopóliumok, járadékok (pl. víznyerés, közmű, munkaerő),
 - a társadalmi adottságok, hagyományok, szokások, társadalmi kapcsolatok,
 - a politikai rendszerek, keretek;
- a tér egyidejűleg megosztott és folytonos,
 - megosztottsága (diszkontinuitása) a helyi gazdasági feltételek, adottságok révén a differenciálódás, a különbségek erősödése irányába hat;
 - folytonossága (kontinuitása) az integráció, a részek egységes egésszé való egyesülése, a kiegyenlítődések feltételeit biztosítja.

A konkrét körülményektől függ, hogy melyik, mikor dominál!

- a tér akadályként jelentkező tulajdonsága miatt
 - a kapcsolatok befolyásolásán keresztül is lehetővé teszi és/vagy felerősíti a differenciálódás vagy az integrálódás irányába ható tényezőket, erőket, tendenciákat;
 - az áttelepülés költségnövelő tényező, ami erősíti a helyi kötődéseket,
 - megszűnik, de legalábbis korlátozódik az eladók és a vevők közötti kölcsönös helyettesíthetőség;
 - a térbeli egymásmellettség következtében verseny alakul ki egymástól eltérő szükségleteket kielégítő tevékenységek között (munkaerőért, tőkéért, területért, szolgáltatásokért, infrastruktúráért stb.). Következésképp a versenyhelyzet ágazatilag és térbelileg párhuzamosan és ellentétesen egyaránt determinált;

- az átlagból levezetett törvények a térben tévútra vezethetnek:
 - az országos szintű egyensúly helyileg hiányokat és feleslegeket takar, szélsőségek átlagaként is létrejöhet,
 - a területi egyenlőtlenségek magasabb területi szinten akár az egyensúlyi pálya feltételei is lehetnek,
 - jövedelmezőségi, hatékonysági stb. különbségek vannak az egyes térségekben folytatott tevékenységek között,
 - a költségek és a hasznok területileg nem feltétlenül esnek egybe,
 - a fejlődési pályák területenként eltérőek;
- a természeti, a gazdasági és a társadalmi környezet jelentős helyi és térségek közötti (interregionális) külsőleges (externális) hatásokat generálhat;
 - az először letelepülők többletköltségei (pl. infrastruktúra kiépítése miatt) a később betelepülők számára kedvező adottsággént jelenhetnek meg;
 - a térbeli egymásmellettség következtében a térségek közötti viszonyban is kialakulhatnak különböző agglomerációs előnyök és hátrányok;
 - a térbeli elkülönülés növeli a természeti asszimilációs kapacitások kihasználásának lehetőségét;
 - különböző térségek együttműködése hozzájárulhat adottságaik hatékonyabb kihasználásához;
- a tevékenységek és a róluk szóló információk nem esnek térben feltétlenül egybe (pl. telephely és székhely szerinti adatok),
- a munkamegosztás különböző formái (ezen belül a gazdaság szempontjából különösen fontos ágazati munkamegosztási folyamatok) területi munkamegosztással kombinálódnak. Következésképp egy térség területi szerkezete az adott térségben folytatott tevékenységek hatékonyságát, eredményességét, sikerességét befolyásolja.

A gazdasági folyamatok és jelenségek egymással összefonódó rendszerében különböző körfolyamatok elemezhetők. Ezek területi elemzése, a gazdaságföldrajzi jellemzés és értékelés – a fentiekből következően - nem szorítkozik a „hol” kérdésre adandó válaszra, vagyis a hely meghatározására, hanem a térbeli és területi viszonyok „hogyan”-ját – ami a helyzetre utal - és az okokat, vagyis a „miért”-jét is (miért ott, ahol és úgy, ahogy) keresi. A folyamatok és állapotok egymásutánjában mindegyik elem vagy részfolyamat lokalizálható egy helyen. A térbeli elemzés szempontjából ez fontos információ ugyan, de mindegyiknek van a hasonló és más elemekhez viszonyított helyzete, környezete, és a kapcsolatokat létrehozó, működtető térbeli, területi szerveződési, szervezési rendszere, környezete, amelyek a folyamatok és jelenségek kibontakozásának magyarázata érdekében nem kerülhetők meg.

2. ábra. A gazdasági folyamatok kapcsolathálója

Forrás: saját szerkesztés

A területi kölcsönhatásrendszerek komponensei és működése

A területi kölcsönhatásrendszerek kialakulásának alapja a területi munkamegosztás. *A területi munkamegosztás* fontos sajátossága, hogy a munkamegosztás valamennyi típusához kapcsolódóan megvalósulhat attól függően, hogy *a munkafolyamatok részekre tagolása és új módon történő integrálása területileg is elkülönülő, de egymással valamilyen módon időben koordinált kapcsolatot tartó, különböző személyek és csoportok között milyen szempontok alapján történik.* Egy vállalat pl. egyetlen telephelyen összpontosíthatja a termelést, a kutatást, fejlesztést, a marketinget, az adminisztrációt, de bizonyos piaci és nagyságrendi feltételek esetén ezek a tevékenységek egy vállalaton belül maradván egymástól területileg távol eső telephelyekre kerülhetnek. Ilyen vállalaton belüli területi munkamegosztás eredményeként

települtek Magyarországra pl. az Audi vagy a Mercedes egyes üzemei, speciális részlegei. A folyamat új fejlődési szakaszát jelzi, amikor a vállalat egyes tevékenységeket már nem a cégen belül végez, hanem külső vállalkozástól vásárol meg. A tevékenységek piaci alapon történő újraegyesítése összetettebb folyamat, ami akkor valósul meg, amikor pl. a marketing tevékenységet arra szakosodott cég(ek)től rendelik meg adott határidőre. Ennek során a területi koordináció súlypontja a tevékenység háttérfeltételeire helyeződik át, a megbízó vállalat szempontjából pedig a költségtényezők mellett az időbeli koordináció válik elsődlegessé.

A termelési egységen¹, telephelyen, üzemen belüli munkamegosztást – aminek klasszikus példája a futószalag-rendszerű termelés – technikai munkamegosztásnak nevezik. Ez a területi munkamegosztás szempontjából akkor válhat jelentőssé, ha lehetőséget teremt a termelési egységek elkülönülésére, területi szétválására. A termelési egységek, vállalatok, szervezetek közötti munkamegosztás a társadalmi munkamegosztás. A két típus egymással szorosan összefügg.

A tipikus fejlődési pálya szerint kezdetben az egy termelési egységen belüli munkamegosztás bontakozik ki. Egyes munkafázisok önállósulnak, majd szervezeten belül is szétválva először vállalaton belül, majd külső vállalkozásokhoz kötődve területileg is egyre nagyobb léptékben hatják át és alakítják a gazdaságot. *Az egyes munkafolyamatok elkülönülése, a specializáció* ugyanis lehetővé teszi az egyes munkaműveletek egyszerűsítését, egy-egy részművelet elvégzésére való felkészüléshez szükséges idő lerövidítését, adott részművelethez szükséges készségek rövidebb idő alatt történő elsajátítását és alaposabb begyakorlását, a munkafolyamatok sebességének hatékonyabb irányítását és ellenőrzését. A részműveletek elvégzésére képes munkaerő szűkebb készségstruktúrával rendelkezik a minden munkafázis elvégzésére képes munkaerőnél, emellett betanítással könnyebben helyettesíthető, ezért olcsóbb. Ez jelenik meg a kevésbé képzett, de jól betanítható munkaerővel rendelkező térségek, országok munkaerő-piacának versenyelőnyében, amit különösen a multinacionális vállalatok lokalizációs (telephely-választási, telepítési) döntéseik révén törekszenek kihasználni.

Ráadásul a munkafolyamatok részekre bontása a technikai fejlődés révén elősegíti azok gépesítését, a munkaerőnek technikai eszközökkel történő helyettesítését, ami viszont a munkaerőtől új készségek kifejlesztését és alkalmazását követeli meg, ezzel a munkamegosztás és a specializáció új irányát indítva el. A technikai fejlődés sajátos paradoxona, amire Robison mutatott rá már 1931-ben, hogy bizonyos szint után a gépesített részfolyamatokat magasabb szintű technika (pl. automatizálás, elektronika) alkalmazásával újra egyesítik egyetlen gépben, ezzel új irányt szabva a műszaki, szervezeti, szerveződési és ezzel együtt a területi fejlődésnek. Ez a folyamat jelentős szerepet játszott a kis- és középüzemekre épülő térségi fejlődési folyamatok (lásd pl. az ún. Harmadik Itália vagy Közép-Olaszország) sikerében.

A modern gazdaságban egyre nagyobb szerepet játszó tudásigényes tevékenységekkel, szolgáltatásokkal összefüggő területi munkamegosztás alakulásában a szellemi tőke, a tudás újratermelésének és gyarapításának a széles értelemben vett „technikai” feltételei kerülnek előtérbe. Itt a speciális tudás többnyire nem köthető a munkafolyamat egyszerűbben elsajátítható, alacsonyabb képzettségi szintet igénylő fázisaihoz, hanem épp ellenkezőleg, a különleges tudás és készségek megszerzése jelentős többletmunkát és befektetést, különleges technikai és szellemi, kulturális háttérrel igényel. Ebből adódóan *a helyzet és a hely sajátosságainak jelentősége megnövekszik.*

¹ Termelési egység alatt jelen esetben bármilyen – ipari, szolgáltatási vagy más ágazathoz tartozó – termék előállítására szolgáló szervezeti egységet értve.

Arra vonatkozóan, hogy egy tevékenység a munkamegosztás eredményeként mikor szakad el az addig egyetlen egység keretében zajló termelési folyamatától – vagyis mikor történik meg a *vertikális dezintegráció* -, vagy mikor integrálódik valamely egységben folyó termelési folyamat részévé – azaz mikor történik *vertikális integráció* – hasznos információt nyújt az u.n. *tranzakciós-költségek* tanulmányozása. Ezek a *gazdasági rendszerek szervezésével, az egyes tevékenységek összekapcsolásával összefüggő előnyök és hátrányok összegéből adódnak. A csere során felmerülő költségeket jelentik, nem beszámítva az elcserélt jószág árát.* Így a területi munkamegosztás lehetőségei és következményei is megjelenhetnek ezekben a költségekben.

A tranzakciós költségek szerepe a területi munkamegosztás alakulásában

Egy gazdasági tevékenységet Coase szerint addig végeznek el egy vállalaton belül, amíg a tevékenység egy újabb egységének a vállalaton belüli tranzakciós költségei ($\Delta C_{t_{belső}}$) egyenlők nem lesznek ugyanennek a tevékenységnek a szabadpiacon történő beszerzésével kapcsolatos tranzakciós költségekkel ($\Delta C_{t_{külső}}$).

$$C_t + \Delta C_{t_{belső}} = C_t + \Delta C_{t_{külső}}$$

ahol C_t a tranzakciós költségeket jelöli.

Ennek eredményeként jön létre a technikai és a társadalmi munkamegosztás közötti egyensúly. A marketing tevékenység kiszervezésével kapcsolatos példát folytatva: a marketing tevékenységet addig végzik a vállalaton belül, amíg a marketing feladatok bővülése miatt az újabb feladatok ellátásából adódó megnövekedett transzferköltség egyenlő nem lesz a marketingnek szolgáltatás formájában külső cégtől történő, a piaci viszonyokra épülő beszerzésének transzfer költségével.

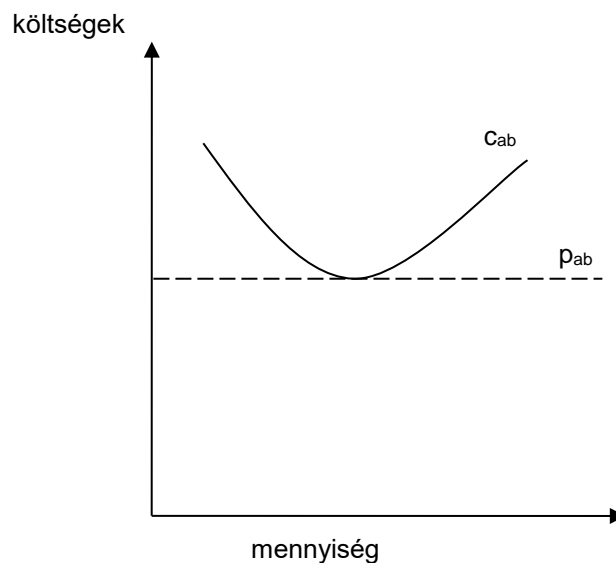
Ezt az elméletet fejlesztette tovább Stigler, Williamson és Scott (Scott 2006). Ennek megértéséhez három lényeges fogalom rövid tisztázása szükséges:

- az *externáliák* (külső gazdasági hatások) azokat az *előnyöket* vagy *hátrányokat* jelölik, amelyek egy adott tevékenység elvégzéséből vagy folyamat működéséből adódnak azok számára, akik nem képezik részét az adott tevékenységnek vagy folyamatnak (pl. egy repülőtér zajártalma a környék lakói számára)
- (ii) a *nagyságrendi gazdaságosság* azokra az *előnyökre* (*economies of scale*) vagy *hátrányokra* (*diseconomies of scale*) utal, amelyek a *méretetek növekedéséből* adódnak. A nagyságrendek növekedésével általában egy bizonyos szintig csökkennek az egy egységre jutó átlagos költségek, majd növekedni kezdenek. A minimumpontot szokták az optimális termelési nagyságrendnek tekinteni.
- (iii) a *működési* (*hatóköri*) *gazdaságosság* (*economies of scope, diseconomies of scope* – szokás magyarul rendszerhatékonyságnak, szervezeti hatékonyságnak, strukturális vagy változtatás-rugalmassági hatékonyságnak is fordítani) azokra az *előnyökre, hátrányokra* utal, amelyek abból a *képességből* erednek, hogy az adott szervezet a meglévő erőforrásokat jelentős *váltási költségek nélkül képes más, alternatív cél(ok)ra hasznosítani*. Pl. egy játékszoftvereket előállító cég képes tervezési szoftvereket előállítani a rendelkezésére álló erőforrások – számítógépek, szaktudás - felhasználásával.

Tekintsük az 3A, 3B és 3C ábrákat, ahol az (a) tevékenység a (b) tevékenységhez szükséges beszállítás, input. Ha a két tevékenységet egy szervezetbe integráltan végzik (azaz (a)-ból csak annyit állítanak elő a belső koordinációnak megfelelően, amennyi és amilyen ütemezésben az

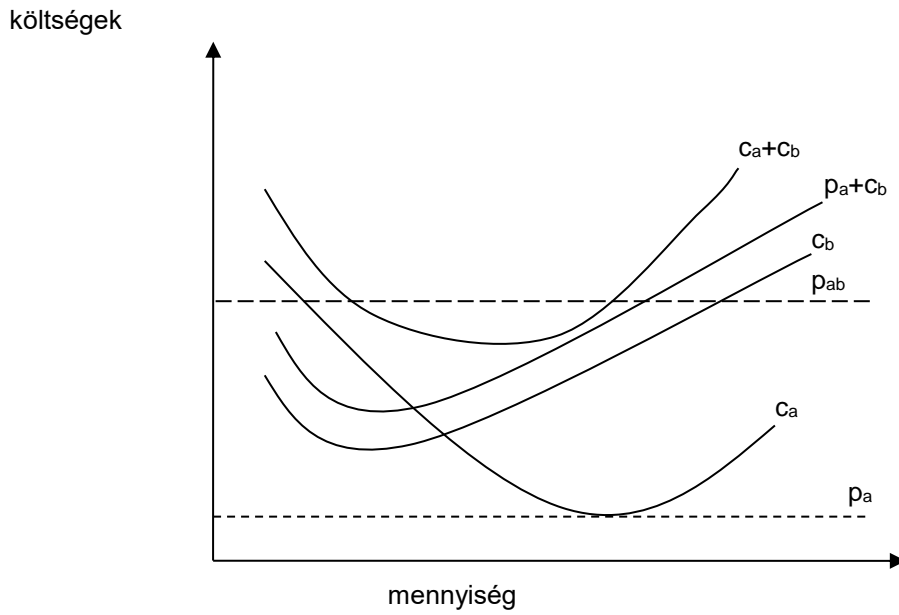
a (b) termék előállításához szükséges), akkor az integrált termelés átlagköltségének alakulását az 3A ábrán a c_{ab} görbe jelzi, a piaci ár pedig a p_{ab} , szinten lesz. Az önállóan folytatott két tevékenység szabadpiaci termelési költségei az 3B ábrán külön-külön a c_a , és a c_b görbék szerint alakulnak, jelezve a nagyságrendi és a működési gazdaságosság változását. A (b) előállításához szükséges (a) mennyiséget a szabadpiacon p_a , árszinten szerzik be, ezért az összköltség $c_b + p_a$ szerint lesz. Ennek legkisebb értéke kisebb, mint a két tevékenység összköltségét mutató $(c_a + c_b)$ költséggörbe minimuma, valamint a p_{ab} árszint. Következésképp a két tevékenység szétválása, dezintegrációja és piaci alapon történő együttműködése hatékonyabb.

Ha a tranzakció költségeit is figyelembe vesszük, aminek a területi elkülönülésből eredő többletköltségek, azaz a területi munkamegosztás terhei is részét képezik (γ), akkor előfordulhat – mint az az 3C ábrán is történik –, hogy az így megnövelt összköltség-görbe minimumpontja magasabban van, mint az integrált termelés árszintje és felette van a dezintegrált termelés költséggörbéjének. Ebből viszont az következik, hogy a tranzakciós költségeket is figyelembe véve az integrált termelés előnyösebb, tehát a tevékenységeket egy termelési egységben belül, koordináltan célszerűbb végezni. A területi munkamegosztás kialakulásának az adott tevékenységek tekintetében csak egyéb, a költséggörbéket elmozdító (pl. helyi költségelőnyök vagy innovációk) vagy költségeknél fontosabbnak tekintett tényezők (pl. politikai megfontolások) érvényesülése következtében lehet esélye.

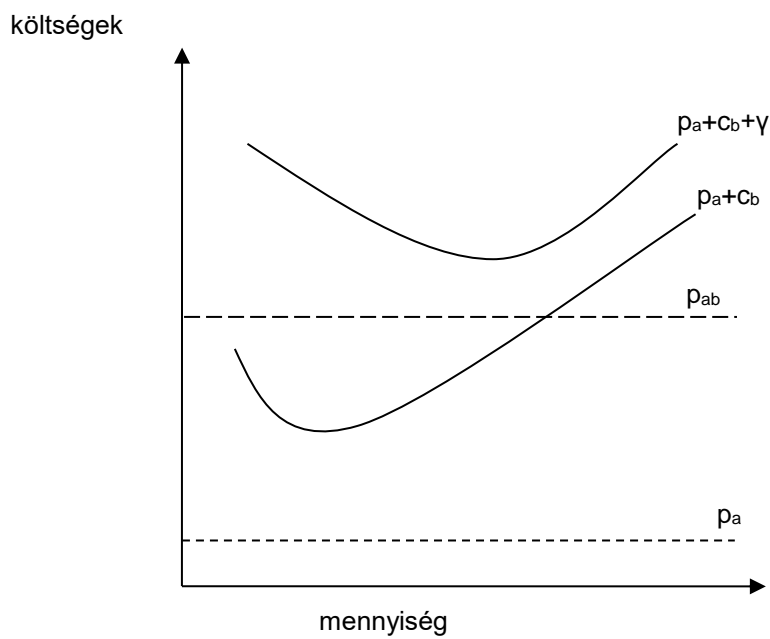
3A. ábra. Vertikálisan integrált tevékenységek átlagköltség görbéje, ahol (a) a (b) tevékenység inputja

Forrás: Scott (2006) alapján

3B. ábra. Vertikálisan dezintegrált tevékenységek (a és b) átlagköltség görbéi és az (a) tevékenység piaci ára

Forrás: Scott (2006) alapján

3C. ábra. Vertikálisan dezintegrált tevékenységek a tranzakciós költségek (γ) nélkül és a tranzakciós költségekkel

Forrás: Scott (2006) alapján

A térrel kapcsolatos tranzakciós költségek függenek:

- a távolságok áthidalásának módjától (út, vasút, vízi- vagy légi közlekedés, távközlés stb.),
- a megfelelő kapcsolat nagyságrendjétől,
- a kapcsolat belső tartalmától, tárgyának jellemzőitől, értékétől (törékeny anyag, nagy tömegű vagy terjedelmes tárgyak, folyadékok, gázok, információ stb.),
- a kölcsönös függések társadalmi jellegétől (kereskedelmi, informatív, bizalmi stb.),
- a szükséges személyes kapcsolatok szintjétől (szemtől-szembe közvetlen, távoli, valamilyen kommunikációs csatorna közbeiktatásával, munkahelyi beosztás stb.),
- a kapcsolat rendszerességétől és időigényétől,
- a tér áthidalásának biztonságosságától, a biztonságigénytől,
- a közbeiktatott szükséges közvetítők, átszállási, átkapcsolási pontok számától, jellegétől (pl. repülőterek, kikötők, logisztikai központok, transzformátor vagy szivattyú állomások stb.).

A nagyságrendi és működési externáliák, valamint a létesítmény optimális nagyságrendje közötti kapcsolatok mértéke, jellege alapján *a termelési rendszerek négy elemi csoportja* különböztethető meg (Scott 2006) **(Hiba! A hivatkozási forrás nem található.):**

- A *hagyományos kézműves* kis nagyságrendben állít elő termékeket, többnyire más termelőktől elszigetelten, az externáliák alacsony szintje mellett.
- Szintén az externáliákból fakadó előnyök alacsony szintje jellemzi azokat a nagyüzemeket, amelyek a *tőkeintenzív feldolgozóipari ágazatokban* (pl. olajfinomítók, kohászati kombinátók) működnek. Ezek többnyire a belső, üzemen belüli nagyságrendi gazdaságosság előnyeit használják ki.
- A *dezentegrált ipari hálózatokban* az üzemek rendszerint kicsinyek, mivel nincs mód a belső nagyságrendi gazdaságosság előnyeinek hasznosítására. Ugyanakkor azonban az egymással összefonódó vállalkozások nagy száma és változatos tevékenysége számos externális előny kihasználását teszi lehetővé. Napjaink „új gazdaságában” széles körben fordulnak elő ilyen típusú hálózatok pl. a mikroelektronikai iparágakban és más fejlett technológiát alkalmazó iparokban, valamint az üzleti szolgáltatások területén.
- A *tömegtermeléssel foglalkozó összeszerelő iparágak* jól fejlett, többszintű beszállítói hálózataikkal együttműködve képesek az externáliákban rejlő előnyök hasznosítására. Ugyanakkor nagyságrendjük méretei miatt a belső nagyságrendi és működési előnyöket is képesek hasznosítani. Tipikus példái az autóiipari összeszerelő üzemek.

1. táblázat. Az ipari rendszerek elemi csoportjai az optimális nagyságrend
2. és az externáliák viszonya alapján

		A létesítmény optimális nagyságrendje	
		kicsi	nagy
Az externális előnyök szintje	alacsony	Hagyományos kézművesek	Tőkeintenzív feldolgozóiparok
	magas	Dezentegrált ipari hálózatok	Tömegtermelést folytató összeszerelő iparok

Forrás: Scott (2006)

Bár a fenti tipizálás jelentős absztrakció és egyszerűsítések eredménye, és a gyakorlatban nem várható az egyes típusok tiszta előfordulása, azok jellemzői azonban egyes térségekben jól azonosíthatók és segítik a térségi szerkezetek értékelését.

A tranzakciós költségek, valamint a méretekkel és a működéssel kapcsolatos külső gazdaságosság (az externáliák) által kínált lehetőségek hasznosítása kulcsszerepet játszik a tevékenységek egymás közelébe településében, a lokalizációs (telepítési) és agglomerációs (a tömörüléssel összefüggő) előnyök kialakulásában és érvényesítésében. Minél több és többféle tevékenység tömörül, annál erőteljesebb pozitív (önerősítő) visszacsatolási folyamat lép működésbe, ami a tömörülés további növekedését eredményezi. Minden növekedésnek azonban vannak határai. A koncentráció zsúfoltságot eredményez és egyre több problémát okoz. A negatív következmények (diseconomies) kialakulását és felismerését a tehetetlenség, a tudatos emberi, társadalmi tevékenység hátráltathatja. A problémák megoldása, a fejlődés irányának és ütemének megőrzése érdekében ugyanis mindig újabb és újabb fejlesztések (pl. úthálózat kapacitásának bővítése, gyorsforgalmi sávok, utak kijelölése, kiépítése) történnek. Az azonos logika szerinti megoldások többnyire további, és egyre nehezebben, drágábban fenntartható növekedéshez vezetnek mindaddig, amíg egy új fejlődési pályára történő átállás, váltás feltételei, egy más logika szerinti megoldás lehetőségei (pl. városi közlekedési problémák megoldása településfejlesztési eszközökkel) meg nem érnek.

A kapcsolatokkal összefüggő költségek között világosan meg kell különböztetni a vállalatok, szervezetek közötti kapcsolatok költségeit, valamint a kapcsolatok nagyságrendjével és működésével összefüggő külső gazdasági hatásokat, az externáliákat (Scott 2006). Bár mindkettő a termelési rendszerek külső kapcsolataihoz fűződik, szerepük lényegesen eltérő. A szervezeti egységek közötti kapcsolatok költségei a közöttük lévő kereskedelmi viszonyok függvényében változnak, és nincs közvetlen közük a rendszer egészének méreteihez és változatosságához (diverzitásához). Ezzel szemben a nagyságrendi és működési externáliák a rendszer egészének méreteiből és változatosságából, a rendszer elemeként lokalizált társadalmi, gazdasági tevékenységek sokféleségéből következnek. Ez alkotja Marshall XX. század eleji megfogalmazásában az „ipari légkört” (industrial atmosphere), amit napjainkban inkább a „*vállalkozói légkör*” kifejezéssel jelölünk egy adott térség vonatkozásában.

A pozitív externáliák keletkezése a területi vállalkozói légkörben a következő tényezőkkel függ össze (Scott 2006):

- *A tranzakciókkal összefüggő interdependenciák (kölcönös függelmi kapcsolatok)*, amelyek az egymás közelébe települt vállalkozások tevékenységének - az input-output kapcsolatokon keresztül történő - gyakori összehangolása következtében kialakuló társadalmi munkamegosztás részeként jönnek létre. Különösen olyan dezintegrált (egymástól független elemekből álló) ipari termelési rendszerekben fontos jellemző, amelyekben a termelő bizonytalansága nagy, erős a piaci verseny, ami a folyamatos termékdifferenciálásra (a termékek változatosságának növelésére) épül. A közvetlen és sokféle kapcsolatok elősegítik a gyors információáramlást, lehetővé teszik a készletek csökkentését, mérséklék az általános kockázati szintet és a rövid teljesítési határidők alapján a tőkeforgással kapcsolatos költségeket.
- *A helyi munkaerő-piacok változatossága* egyfelől a munkaerő-kínálat változatossága révén megkönnyíti a megfelelő munkaerő megtalálását a munkáltató számára. Másfelől a munkahelyek változatossága a munkaerő számára jelent kedvező elhelyezkedési lehetőségeket. Ezen túlmenően a közvetlen kapcsolatok révén növekszik a tájékozottság a különböző munkahelyeken elfogadott normákról, követelményekről, olyan társadalmi környezet jön létre, ami javítja a munkahelyi teljesítményt.
- *A kreatív mező* a napi üzletmenet által felszabaduló kreatív energiákat jelzi, melyek elősegítik az információáramlást, az ismeretek, készségek gyarapodását. Az innovációk

kialakulása és terjedése számára is kedvező a munkahelyek közötti mozgás és a közvetlen kapcsolatokat biztosító társadalmi környezet.

A kedvező externáliákat erősítő további tényezők között meg kell említeni a települési és térségi infrastruktúra elemeit (melyek egy főre jutó költsége jelentősen csökken az igénybe vevők számának növekedésével), a helyi tevékenységek koordinációjában szerepet vállaló különféle intézményeket (pl. kamarákat), és nem utolsósorban a helyi kultúrát.

A komparatív és kompetitív (verseny-) előnyök és a területi munkamegosztás kapcsolata

A társadalmi területi munkamegosztás más tényezők hatására is kialakulhat. Egyik legősibb ilyen tényező *a természeti környezet, a természeti erőforrások rendelkezésre állása*, ami különösen az u.n. primer ágazatok – a természeti erőforrások közvetlen kitermelésével és hasznosításával foglalkozó ágazatok, mint a mezőgazdaság, a bányászat - művelését és területi elhelyezkedését határozza meg. Bányászati tevékenységet csak ott lehet folytatni, ahol a kitermelni szándékozott erőforrás, ásványkincs az adott technikának és keresletnek megfelelő jellemzőkkel rendelkezésre áll. Ennek köszönhetően jönnek létre a bányászat egyes ágazataiban kiemelkedő szerepet játszó térségek, mint pl. az alumíniumkohászatban nélkülözhetetlen kriolit világon egyedüli lelőhelyeként Grönland, a világ ismert platinakészletének több, mint 90 százalékával rendelkező Oroszország, a krómkészlet mintegy 85 százalékával rendelkező Dél-Afrikai Köztársaság, vagy a Perzsa-öböl térsége a világ bizonyított kőolajkészletének mintegy kétharmadával. Közismert továbbá a mezőgazdasági tevékenység ilyen okokra is visszavezethető specializációja egyes térségekben (pl. hegyvidéki területek állattenyésztése, erdőgazdálkodása, a kávétermesztés Brazíliában, a teatermesztés a Himalája lejtőin és Délkelet-Ázsiában stb.).

A területi munkamegosztás formálódásában fontos szerepet játszanak *a komparatív előnyök*. Ezek az először David Ricardo – a klasszikus közgazdaságtan egyik megalapozója - által leírt és elemzett előnyök *a térségek, országok egymáshoz viszonyított alternatív költségeiben meglévő különbségekből adódnak. Az alternatív költség (opportunity cost) egy olyan árban kifejezett költség, amelynek megvásárlásáról lemondunk*. A klasszikus példa Nagy-Britannia és Portugália közötti gyapjú- és borkereskedelem modelljén keresztül mutatja be a komparatív előnyök működését. Ha nem az abszolút, a munkaráfordításokon alapuló árakat, hanem az egyes termékek egymáshoz viszonyított árait, azaz a kereskedelemben érvényesülő cserearányokon alapuló relatív árakat vesszük figyelembe, akkor a nemzetközi specializáció során érdemes Nagy-Britanniának a gyapjút, Portugáliának a bor termelésére specializálódni.

A komparatív előnyök nem csak a termékek előállításában, illetve a ráfordításköltségekben mutatkozó relatív különbségek alapján érvényesülnek, és eredményezhetnek területi munkamegosztást. Ilyen hatásai lehetnek – ahogy arra a Heckscher és Ohlin nevével fémjelzett modell rámutat – a termelési tényezőkkel való relatív ellátottság és a termékek relatív tényezőigényessége különbségeinek is. Ezen túlmenően a műszaki fejlettség, a termékek életciklusa egyes szakaszainak input igényességi jellemzői, a belső (internal economies) és a külső (external economies) gazdaságosságok, vagy a fogyasztási jellemzők eltérései alapján egyaránt kimutathatók és érvényesülhetnek a komparatív előnyök különböző típusai. Ezeket részletesen elemzi Szentes Tamás (1995). A területi munkamegosztás szempontjából ki kell emelni, hogy ezeket a hatásokat a nemzetközi, országok, országcsoportok közötti kereskedelmi kapcsolatok magyarázatára törekedve tárták fel és többnyire ilyen összefüggésben tárgyalják. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy adott országon belüli területi különbségek nem eredményezhetnek komparatív előnyöket vagy hátrányokat.

Mind a technikai, mind a társadalmi munkamegosztás meghatározó, ösztönző és korlátozó tényezője a piaci verseny, amit meghatároz a piac jellege, kiterjedése, a termelői piacok expansziós (bővülési, terjeszkedési) lehetősége, a piacok infrastrukturális és intézményi feltételei. A piacok kereslet oldaláról való növekedésének egyik útja az ugyanazon a piacon elkölthető jövedelemnek a növekedése (ezt jól jelzik a rendelkezésre álló jövedelemre, a reálbérekre vagy az egy főre jutó GDP-re vonatkozó adatok). Ha ez csak egy adott társadalmi csoportot érint, akkor ugyanazon termék iránti kereslet növekedése csak bizonyos határig következik be. Ezt a telítődési szintet nevezik az adott térség gazdaságában az adott társadalmi csoport *fogyasztási határhajlandóságának*. Ennek területi különbségeire nagy hatással vannak a kulturális eltérések. Szembetűnően tapasztalható ez a bulvársajtóban a különböző országok elitjeinek fogyasztási szokásairól szóló hírekben. Hasonlóképp a kulturális tényezők erősen befolyásolják a kereslet növekedését abban az esetben, ha a jövedelemnövekedés szélesebb társadalmi rétegeket, csoportokat érint, és az adott térség piaca ennek következtében bővül. E tendenciák mérlegelése egy adott térségre vonatkozó fejlődési folyamatok területi szintézisének részeként pl. gazdaságfejlesztési programok megalapozásához érdemel figyelmet. Mindkét esetben a rendelkezésre álló jövedelem növekedése jelentős mértékben hozzájárulhat a piacon elérhető termékszerkezet megváltozásához, és ezen keresztül is a helyi és az interregionális területi munkamegosztás új irányainak kibontakozásához, megerősödéséhez.

A piacok bővítésének klasszikus útja *új területek piacának meghódítása, és bevonása a saját piaci térbe*. A területi hódításoknak az érintett területek erőforrásainak megszerzésén túl ez is egyik fontos mozzanata volt, ami finomabb eszközökkel napjainkban is tapasztalható. Közismert ez a törekvés pl. a multinacionális vagy transznacionális vállalatok terjeszkedése kapcsán. Annak azonban, hogy ez a terjeszkedés megvalósulhasson, nélkülözhetetlen feltétele a közlekedési, kommunikációs csatornák kiépülése és működése, valamint a kereskedelmi kapcsolatok szabadsága. E két tényező fontosságára J. Stuart Mill már 1848-ban megjelent munkájában felhívta a figyelmet. Ennek tükrében érdemes belegondolni azoknak a gazdaság- és közlekedésfejlesztési elgondolásoknak az akkori korszerűségére, amelyek Kossuth és Széchenyi törekvéseit mozgatták a magyar gazdaság és Budapest versenyképességének növelése érdekében. Korunkban e feltételek megteremtése áll részfeladatként az Európai Unió közlekedésfejlesztési, informatikai és kereskedelempolitikai céljainak háttérben egy működőképesebb, korszerű, globálisan versenyképes európai gazdaság megteremtése érdekében.

A területi kölcsönhatások alapfeltételei

A területi kölcsönhatás azt jelenti, hogy két, egymástól a földrajzi térben elkülönülő hely között termékek, szolgáltatások, emberek és/vagy információ kölcsönös áramlása valósul meg, aminek alapját az egyik helyen jelentkező kereslet és a másik helyen jelentkező kínálat adja. A folyamatot többnyire az információ keletkezése és áramlása indítja be, amire a válasz a megfelelő termék vagy szolgáltatás előállítás és továbbítása. Az újabb visszacsatolás a kereslet változásáról szóló információ révén módosítja a kínálatot, és kibontakoznak a különböző közvetlen és közvetett (tovagyűrűző) hatások a két területen és a közöttük lévő áramlásban.

Ahhoz, hogy térbeli kölcsönhatás jöjjön létre, három alapvető feltételnek kell jelen lennie (Lucas 2006):

- a *komplementaritás* (complementarity: egymásnak való megfelelés, egymás kiegészítése) azt jelenti, hogy az egyik helyen jelentkező hiány, kereslet ugyanarra vonatkozzék, vagy feleljen meg annak, ami egy másik helyen többletként, kínáltként jelentkezik. A transzfer költségek következtében minél távolabb van a kereslet és a kínálat helye egymástól, annál kisebb a valószínűsége a kapcsolat létrejöttének, illetve a kapcsolatfelvétel gyakorisága a távolság függvényében csökken. Ha valaki Magyarországról a Disneylandbe akar menni, akkor ez a kereslet a párizsi vagy valamelyik amerikai esetleg ázsiai Disneylandben találhat megfelelő kínálatot. A termék ekkor a Disneyland. A budapesti Vidámpark ezt a keresletet nem tudja kielégíteni, és a legközelebbi a párizsi Disneyland. A legnagyobb valószínűséggel és a legnagyobb gyakorisággal tehát a hazai ilyen irányú kereslet kielégítése Párizsban történhet.
- A *transzferabilitás* (transferability: szállíthatóság, átvihetőség) és *elérhetőség* (accessibility) az adott jószág (termék, szolgáltatás) szállíthatóságát és valamilyen módon való elérhetőségét, hozzáférhetőségét jelenti. Az előző példánál maradva, a szállíthatóság nem minden termékre jellemző, így a Disneyland sem szállítható, csak a róla szóló információ továbbítható, viszont a fogyasztó számára saját mobilitásának megfelelően elérhető. A fogyasztó által választott közlekedési eszköz és mód a fogyasztó preferenciáitól (a fogyasztó által előnyben részesített dolgoktól) függően változhat.
- A *köztes lehetőségek* (intervening opportunities) *hiánya* arra utal, hogy a legkisebb erőfeszítés elve a gazdaságban és a társadalomban is érvényesül. Ha egy adott kereslet több ponton jelentkező azonos kínálatlal elégíthető ki, akkor a kereslet helyéhez legközelebbi ponton történik a kereslet kielégítése. Előző példánknál maradva, ha mondjuk Ausztriában is felépülne egy Disneyland, akkor ceteris paribus (egyébként azonos körülmények között) a magyar fogyasztók ilyen irányú keresletét nem a francia, hanem az osztrák objektum elégítené ki.
- E kölcsönhatásokat befolyásoló tényezők mérlegelése természetesen számos egyéb és konkrétabb természeti, társadalmi, gazdasági és műszaki tényező működése és azok kölcsönhatásai mellett, annak mintegy szemléleti háttereként egyaránt nélkülözhetetlen alapját képezi a térségfejlesztési és településfejlesztési stratégiák, fejlesztési programok sikeres kidolgozásának és megvalósításának.

Források

- Barnes, T. J. – Sheppard, E. (2002): A Companion to Economic Geography, Blackwell, Oxford
- Bartke I. – Illés I. (1997): Telephelyelméletek, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Benedek József (2000): A társadalom térbelisége és térszervezése, RISOPRINT, Kolozsvár
- Brakman, S. – Garretsen, H. – Marrewijk, Ch. Van (2005): An introduction to geographical economics, Cambridge University Press, Cambridge
- Castells, Manuel (2005): A hálózati társadalom kialakulása, Gondolat-Infonia
- Enyedi György (1983): Földrajz és társadalom, Magvető Kiadó, Budapest
- Hoover, E. M. – Giarratini, F. (1985): An Introduction to Regional Economics, Alfred A. Knopf, New York
- Isard, Walter (1975): Introduction to Regional Science, Prentice-Hall; Inc. Englewood Cliffs, New Jersey
- Johnston, R. J. – Gregory, D. – Smith, D.M. (eds.) (1994): The Dictionary of Human Geography, Third edition, Blackwell, Oxford
- Kovács Csaba (1971): Társadalmi-területi munkamegosztás. Tér és gazdaság, in Sársfalvi (1971) 205-242. old.

- Krugman, Paul (1991): Geography and Trade, MIT Press, Cambridge, MA
- Krugman, Paul (2003): Földrajz és kereskedelem, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Krumme, G. (2004): Towards a Working Definition of Economic Geography
<http://faculty.washington.edu/krumme/207/concepts/ebg.html>,
Letöltve: 2004.11.26.
- Lengyel I. - Rechnittzer J. (2004): Regionális gazdaságtan, Dialóg-Campus Kiadó, Budapest-Pécs
- Lucas, Brett J. (2006): Spatial Interaction,
http://geography.about.com/od/culturalgeography/a/ucspatialint_2.htm, letöltve:
2006. október
- Nemes Nagy József (1998): A tér a társadalomkutatásban, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest
- Nemes Nagy József (1998): A tér a társadalomkutatásban, Hirschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest
- Sárfalvi Béla (szerk.) (1971): Válogatott tanulmányok a gazdasági földrajzból, Tankönyvkiadó, Budapest
- Scott, Alan J., (2006): Geography and Economy, Clarendon Press, Oxford
- Stutz, Frederick P. & de Souza, Anthony R. (1998): The World Economy: Resources, Location, Trade, and Development (3rd ed.), Prentice Hall 1998.
- Szentes Tamás (1995): A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai, Aula Kiadó, Budapest